

ईशावास्योपनिषत्

पद पदार्थ तथा गुजराति टीका सीधे

प्रसिद्ध करनार

स्वामी कृष्णाश्रम.

राणसि मन्ने अस्सिसंगम दक्षिणामूर्तिमठ.

वसनगरस्थ.

श्रावण शुदि १ बुध.

संवत् १९६७

प्रथमावृत्तिः प्रत २००

अमदाबाद खंडीआमां हितेच्छु प्रेसमां.

शा. कान्हीदास घहेलाभाइअे लाप्युं.

मागणी उपरथी सन्यासीने वगर मूले मळशी.

मूल ०-४-०.

ગુજરાત વિદ્યાર્પીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઝિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૩૫૫૦

વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ઇદ્રાવ્યાસ્યોપનિષદ્

વિષય U ૧૨૭ : ૩૧

ईशावास्योपनिषत्.

पद पदार्थ तथा गुजराति टीका साथे

प्रसिद्ध करनार

स्वामी कृष्णाश्रम.

वाराणसि मन्वे अस्सिसंगम दक्षिणामूर्तिमठ.

विसनगरस्थ.

श्रावण शुदि १ बुध. संवत १९६७

प्रथमावृत्तिः प्रत २००

अमदावाद खाडीआमां हितेच्छु प्रेसमां

शा. काळदास घहेलाभाइअे छाप्युं.

मागणी उपरथी सन्यासीने वगर मूले मळशे.

मूल ०-४-०.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અ.મ.દાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ

૩૫૫૦
૨—

अर्पण पत्रिका.

परमहंस परिव्राजकाचार्य स्वामि
माधवाश्रम.

थोडा वरसपर हुं संसारनां सुखमां लपटाइ
रह्यो हतो; पाश्चिमात्य विद्याना प्रभावथी, तथा दे-
शान्तर निवासि जनोना मत्तना परिचयथी, मूर्तिपूज
तथा पौराणिक आचरण उपरथी दीर्घकाळथी मने
अनास्था थइ हती; पारमार्थिक विषयनुं ज्ञान मने
गुजराति भाषा मार्फते यत्किंचित थयुं हतुं, पण
अध्यात्मक पुस्तको वांचीने समजवा पुरतो, अथवा
सत् समागम पुरतो मने वखत मळ्यो नहतो; तो-
पण सुभाग्ये थोडां वरसथी आपनो समागम कर-

ધાની મને જોગવાઈ મઠી કે તરતજ આ દુર્લભ
 અને દુર્ઘટ વિષયનું જ્ઞાન ત્વારિત રીતે વધતું જતું
 મારા સમજવામાં આવ્યું અને પરિણામે, આ સંસાર
 મને બેસ્વાદ નીવડ્યો હતો, તેથી મુક્ત થવાને હું
 શક્તિવાન થયો; અને આ પુસ્તક પ્રથમ પુષ્પદલ
 નીવડ્યું તે માત્ર આપના સમાગમના પ્રતાપથીજ.
 માટે આપનું કલ્યાણકારી સાધનભૂત નામ, આપે
 સુચંવેલા અને અનુગ્રહિત આ પુષ્પદલ રૂપ પુ-
 સ્તકમાં દાખલ કરવાની અનુમતિ આપશો, તેથી
 વારંવાર આપ કૃપાઝનું પવિત્ર સ્મરણ થવાથી હું
 કૃતાર્થ થઈશ.

લી. સેવક.

સ્વામી કૃષ્ણાશ્રમ.

ઉપોદ્ઘાત.

સામ્પ્રતકાલે પૃથ્વી ઉપર વસનારી સર્વ પ્ર-
જાઓનાં પુસ્તકોમાં વેદનાં પુસ્તક સર્વથી જૂનાં છે,
એ વાત નિર્વિવાદ સ્થાપિત તથા માન્ય છે. તેની
અંદર વિવિધ સ્થળે વસનારા અનેક ઋષિઓએ
ભિન્ન ભિન્ન પ્રસંગે ઉચ્ચારેલા વિચાર સમાવેલા છે.
આ વિચારોનો પરિણામી હેતુ મનુષ્ય જાતની ઉ-
ન્નતિ પ્રત્યે પ્રેરાણો હોવા છતાં, દેશ-કાલ-વસ્તુ
પરિચ્છિન્નત્વને લીધે જન્મ પામતી ભેદબુદ્ધિને તે
હેતુ ભેદભાવિ માસે છે. અને તેને લીધે પ્રજામાં
અનેક પંથો પ્રચલિત થઈને કુસંપ, તથા તજ્જ-
નિત અનેક અનિષ્ટ પરિણામોનાં બીજ રોપાય છે.

જે ભેદબુદ્ધિને લીધે ઉપર જણાવેલું અનિષ્ટ

પરિણામ નીપજે છે, તેની નિવૃત્તિ અથવા નિરોધ કરવાનું પાત્વરધું સાધન માત્ર વેદાન્ત શાસ્ત્ર છે. તેના સિદ્ધાન્તો કોઈ પણ અન્ય પંથનો નિરાદર કરતા નથી; પણ સિદ્ધાન્તોમાં સમાણું સત્ય વેદ મંત્રોમાં રોપાણું છે, એમ સાબીત કરી આપીને, તે સિદ્ધાન્તો સર્વ પંથોને સુસંપદિશામાં પ્રેરણા કરે છે.

ઘણા પ્રાચિન કાળથી ચાલતો આવેલો વેદાન્ત મત ઉક્ત કારણોથી અવ્યવસ્થિત થઈ ગયો હતો; તેની શ્રી શંકરાચાર્યે પુનઃસ્થાપના કરી, તેથી તેમને ષટ્દર્શનસ્થાપનાચાર્યની પદવી પ્રાપ્ત થઈ.

આ વાતને હાલ દીર્ઘકાળ બ્યતિત થયો; તે દર્મીયાન પ્રજાની બુદ્ધિ વઢી વિકાર પામી. દીર્ઘકા-

ળની પંથાધ્યાસિત બુદ્ધિ, અગર જો વેદાન્તના
 અથવા અભેદભાવના પ્રકાશથી દોરાઈને તેમનું
 અવલંબન કરે છે સ્વરી; તથાપિ અતિ સુદૃઢ થઈ
 ગઈ તે અધ્યાસિત ભેદ બુદ્ધિ, જે લોકેષણાનો
 ત્યાગ કરવામાં આવ્યો હોય, તે ઇષ્ણાનાજ અવ-
 લંબનને લીધે, જે ઇન્દ્રિયવૃત્તિનો નિરોધ ફરમાવવામાં
 આવે છે, તેનું ઉદ્વોધન કરીને, અને જે અહંભા-
 વના નિવારણનો અંગિકાર કરવામાં આવે છે, તેને
 ઉછેરવાથી, તે ભેદ બુદ્ધિ ઊલટી સ્ફૂરણા પામે છે.
 તે ઇટલે સુધી કે સારાસારબુદ્ધિને દબાવી દઈને વે-
 દાન્તાનું અવલંબન અને પ્રતિપાદન કરવામાં અગ્રેસર
 મનાતા અને પોતાને ગણાવતા પુરુષોજ એક બી-
 જાથી જુદા પડતા નજરે પડે છે; તો પછી અન્ય
 પંથીઓ પોતાની જાતની, પોતાના વંશજોની, અને

पोताना अनुयायिओनी मोटाइ तथा इन्द्रिय सुख-
नी वृद्धिने माटे धर्मनी समजणमां भेदभावनो भेग
करी पोताना पंथने छेकज जुहुं रुप आपे; वेदान्त
दर्शननी झांखी करतां पण पोताना अज्ञान आश्रि-
तोने रोकी राखे; अने अन्य अनेक रीते तेनी
उपेक्षा करे, एमां नवाइ शी ? छतां पण शास्त्रा-
नुसार खुलासा करवानी आवश्यकता प्राप्त थाय छे;
के तरतज पोताना पक्षनी पुष्टिने माटे पण वेदान्त
मतना सिद्धान्तोनो आश्रय लेवानी जरूर पडे छे.
आम वेदान्तमतनी प्राचीनता तथा निर्विकृति अडग
रहेली छे; तो तेनी उत्पत्ति तथा व्यवस्थानुं दिग्द-
र्शन करवुं जोइए.

આપતા હતા; તેવીજ રીતે આ કાળે પળ વસ્તુ-
 સ્થીતિના સંજોગાનુસાર તે વહન કરે છે; તથા
 પ્રાણને આધાર આપે છે. વાયુ પળ વસ્તુસ્થિત્યાનુ-
 કૂળ વહન કરતો, તેજ રીતે સામ્પ્રતકાળે પળ
 વસ્તુસ્થિત્યાનુકૂળ પ્રવાહ કરે છે, તથા પ્રાણને
 આધાર આપે છે. એક ચકલી સેંકડો વરસપર
 જેવી રીતે પોતાનાં બાલકને સેવતી, માલ્યા બાંધતી,
 અને ચારો ચરતી, તેવીજ રીતે વર્તમાન કાળે પળ
 તે તે કર્મો તે કરે જાય છે. તેમ કહિ મુદતથી
 તે તે તત્વો તથા જીવો તે પ્રમાણે કરવા પ્રવૃત્ત થયાં,
 તે મનુષ્યના જાણવામાં નથી. આવાં આવાં દૃષ્ટાન્તો
 ઉપરથી આ સંસાર અનાદિ છે એમ માનવામાં આવે
 છ તેમ બીજી તરફ વસ્તુસ્થીતિ બદલાયથી, પવ-
 નની તથા પાણીની ગતિમાં અને તેની અસરમાં

તફાવત પડતો, ચોકસ મુદતોની નિરીક્ષાઓ વડે જોવામાં આવે છે; કેટલીક વનસ્પતિને સંસ્કાર આપીને તેના સ્વભાવમાં ભિન્નતા ઉત્પન્ન કરતાં આવડે છે; અને તેથી જગતને પ્રથમના કરતાં ઉન્નત સ્થિતિએ અવલોકવામાં આવ્યું. આવા પ્રકારનાં દૃષ્ટાન્તો આપીને જગતને સાદ્યંત તથા ઉન્નતિને પાત્ર માનવામાં આવ્યું. આથી જડવાદ અને ચૈતન્યવાદ એવા બે વાદ ઉત્પન્ન થયા. જડવાદીઓ જડ પદાર્થોનાં સાધનોવડે ભક્તિ કરવા લાગ્યા; ત્યારે ચૈતન્યવાદીઓ ઉપાસનાના યોગે ભક્તિ કરવા લાગ્યા. અગર જો આ બેઉ વાદમાં અંશતઃ સત્ય રહેલું છે સ્વરૂં, પરંતુ સંપૂર્ણ સત્ય તો તે પૈકી એકમાં નથી. સ્વરૂં છે કે જડ પદાર્થના રૂપાન્તરે કરીને જડ સત્ત્વની ચેષ્ટા દૃષ્ટિગોચર થાય છે; અથવા અનુમા-

(૧૧)

નાદિક પ્રમાણોવડે સિદ્ધ થાય છે. તોપણ તે
 ચેષ્ટા કરવાને જડ તત્વ સ્વતઃ છેકજ અસમર્થ
 છે. વરાળયંત્રનાં અંગો, જડ પદાર્થનાં બનેલાં હોય
 છે, તે જે મહાભારત કામ કરે છે, તે જો વરાળનું
 ઉદ્બોધન તેમને મળે નહીં, તો તેમનાથી તે કાંઈ
 પળ થઈ શકે નહીં. તેવીજ રીતે જડ પદાર્થનું
 બનેલું શરીર ચૈતન્યના ઉદ્બોધન વગર શબ્દ-સ્થી-
 તિમાં પડ્યું રહે છે અને તેમાં જો વિકાર પ્રાપ્ત
 થાય છે, તો તે ચૈતન્યના ઉદ્બોધન વડેજ પ્રાપ્ત
 થાય છે. માટે એકલું જડ તત્વ તથા તેની ચેષ્ટા
 એજ જગતનું કારણ છે, એમ માનીશકાય નહીં.
 તેમજ ચૈતન્ય તત્વ પણ પોતાની મેળે અભિવ્યક્ત
 થવાને અસમર્થ છે. જડ તત્વની ચેષ્ટાનું ઉદ્બોધન
 કરવાને તે સમર્થ છે, એવું જ્ઞાન પણ જડ તત્વની ચેષ્ટા

ઉપરથીજ અનુમાનાદિક પ્રમાણ તથા વસ્તુસ્થીતિની નિરીક્ષાથી સિદ્ધ થાય છે. માટે ચૈતન્ય એકલું સ્વતઃ જગતની ઉત્પત્તિનું કારણ છે, એમ સિદ્ધ થતું નથી.

આ ઉપરથી સમજવામાં આવશે કે જડ તત્વના રૂપાન્તરની પાત્રતા તથા ચૈતન્ય તત્વનું ઉદ્બોધન એ બેનો યોગ એજ જગતના આવિર્ભાવનું અને ઉત્પત્તિનું કારણ છે. અને ચૈતન્યનું ઉદ્બોધન કાર્ય અથવા જડના ધર્મોનું યથાર્થ જ્ઞાન જેથી મઠ્ઠી આવે તેનેજ બ્રહ્મવિદ્યા અથવા બ્રહ્મજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે.

વસ્તુસ્થીતિ તથા તેના વિવિધ પ્રકારના સંબંધ જાણવા એ સામાન્ય જ્ઞાન છે. (આ પુસ્તકમાં “જ્ઞાન” શબ્દવડે “વિશેષ જ્ઞાન” સમજવાનું છે.) અને એ સામાન્ય જ્ઞાન વિશ્વમાં વ્યાપિ રહેલું છે, તથાપિ

જન્મ વચ્ચે બાળકનામાં તેનો આવિર્ભાવ થતો નથી. પણ જેમ જેમ તે બાળક ઉછરતું જાય છે, તેમ તેમ તે જ્ઞાનના આવિર્ભાવનો મહીમા વૃદ્ધિ પામતો જાય છે. તેવીજ રીતે સમષ્ટિ ભાવે પણ જ્ઞાનના આવિર્ભાવમાં ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થતી નિરચવામાં આવે છે. આ વાતોનું અવલંબન કરતાં, જગતની સ્થિતિનો નીચામક જ્ઞાનને ગણવામાં આવ્યું. અને છેવટે કર્મ, ઉપાસના, અને જ્ઞાન એ ત્રણ બ્રહ્મવિદ્યાના પ્રકાર માનવામાં આવ્યા; અને તેમાં પણ પ્રથમના બે પ્રકારનો ત્રીજામાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે. એમ સંપૂર્ણ પ્રમાણ યુક્તિ પ્રયુક્તિથી સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. અને એ શાસ્ત્રને વેદાન્ત શાસ્ત્ર કહે છે.

જ્ઞાનનો આવિર્ભાવ વૃદ્ધિને પાત્ર છે, એમ ઉપર

બતાવવામાં આવ્યું છે; તે ચોક્કસ વસ્તુ સ્થીતિ, અને
 સંજોગોને લેઈને વૃદ્ધિ પામી શકે છે. ચકલીના
 શરીરના અંગોની રચના સ્થીતિ અને સંજોગો, એક
 જાડના શરીરમાં હોતાં નથી; તેમજ મનુષ્ય જાતના
 અને મનુષ્ય મનુષ્યનાં શરીરોમાં પણ તેની ભિન્નતાનાં
 દર્શન અનન્ત છે. અને તેથી જ્ઞાનના આવિર્ભાવનાં
 દર્શન પણ અનન્ત છે. આ દર્શન ઉપરથીજ, અને
 તે દર્શનની ઉત્પત્તિ તથા વ્યાપારના સ્વભાવનું અ-
 વલોકન કર્યા વગર, જે મત્ત બાંધવામાં આવે તેજ
 જડવાદ છે. અને એ જડવાદનું કાર્યસાધકત્વ સ-
 મજબા માટે બ્રહ્મવિદ્યા અથવા વેદાન્તશાસ્ત્રમાં જે
 સૂત્રોત્રટે તત્વોના સ્વભાવ અને વ્યાપારનો નિર્ણય
 કરવામાં આવે છે, તે સૂત્રોનું અધ્યયન કરવું જોઈએ.
 પરંતુ જડવાદની હયાતિ માત્ર જાણીને કૃતાર્થ

थएला पुरुषोने एवा कोहेडा मळी आववाना के तेनो
 खुलासो करवाने तेओ छेकज असमर्थ नीवडे छे.
 तत्वरुपे जगत एज ब्रह्मभावे काळमाननी पूर्वे अखंड
 एक रस सर्वत्र व्याप्तमान छे तेम हतुं, तथापि तेना
 आविर्भावमां तेने साद्यंत गृहण करवामां आवे छे;
 एटले प्रवाह रुपे ते अनादि छे पण वस्तुस्थीति
 रुपे ते क्षणिक छे, एम उपर प्रतिपादन करवामां
 आव्युं छे. आ विवेचनने अनुसरतां, तथा तदनु-
 सार जे शास्त्रो रचायां छे तेमना धारवा प्रमाणे
 ते सर्वव्यापि एकमार्थी काळान्तरे जड अने चै-
 तन्य एवां बे तत्वो जूदां पडवा लाग्यां; एटले ते
 ते तत्वोनी प्रकारनां प्रथक प्रथक लक्षणो भासवा
 लाग्यां. ए विकृति आगळ वधतां तेओ एवां भिन्न
 पडयां के चैतन्य तत्व पोताना मूळ स्वभावे सर्व-

व्याप्त अविच्छिन्न प्रसरी रह्युं; अने जड तत्वे अनेक नाम रूप गृहण कर्यां, तेना अध्ययनने माटे तथा मानुषि समजशक्तिनी परिमितिने अनुकूल ते अध्ययन थइ पडे, एठला माटे तेनां जूदां जूदां नाम रूपोनी समजण पेदा थइ. आ समजण माटे प्रथम १ अविद्याशबलब्रह्म, २ अव्यक्त, ३ महत्, ४ अहंकार, ५ तन्मात्रा, ६ पंचमहाभूत, ७ जीव, ८ शरीर तथा तेना पेटानां (भ) कारण (आ) सूक्ष्म, (इ) स्थूल शरीरो. तथा शरीरनी इन्द्रियो, कोशो, अन्तःकरण इत्यादेक अवयवो बंधाया तथा प्रतीति पाय्या.

उपर मुजब अनुक्रमे सृष्टिनी उत्पत्ति मानवामां भुस्तर विद्यादिक अर्वाचिन प्रत्यक्ष प्रमाणो पण अनुमति आपे छे. तेमां एक बाळकनी निरीक्षानु-

સાર એવી પળ કલ્પના નીકળી શકે છે કે ઉત્પત્તિ
સમયે મનુષ્યને સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર કરતાં આવડતું નહોતું;
અને સમષ્ટિભાવે ઉચ્ચાર કરતાં પ્રથમ અ-ઉ-મ્
એ ત્રણ ઉચ્ચાર, ઉત્પત્તિ પછી કેટલેક કાળે પ્રથમ
આવડ્યા. આ કાળે જે કાંઈ માણસના જોવામાં
અને જાણવામાં આવતું તેનો બોધ થવા માટે એ
ત્રણજ અક્ષરોનો ઉપયોગ થતો હતો. વળી એ ત્રણ
અક્ષરોનો સામટો બોધ થવા માટે “ૐ” આ ચિન્હ
વાપરવામાં આવ્યું. અને પછી કાળાન્તરે બાકીના
સ્વર તથા વ્યંજનના અક્ષરો નિર્માણ કરવામાં આવેલા
હોવા જોઈએ. સામાન્ય રીતે બધા સ્વરો, અને વિશેષ
રીતે ઉપર બતાવેલા ત્રણ અક્ષરોના ઉચ્ચાર વાળા-
સ્થાનના સંબંધ વગર હૃદયની પાસેથી ઉત્પન્ન થાય
છે અને તેનો સઘળા દેશની ભાષાઓમાં ઉચ્ચાર

થાય છે. માટે તે ઉચ્ચાર સમષ્ટિ રૂપે બ્રહ્મભાવને સિદ્ધ કરે છે. અને એ ઉપરથીજ પ્રણવને બ્રહ્મરૂપ માનવામાં આવે છે.

પોતાના વિચાર પ્રગટ કરવાનું સામાન્ય અને મૂળ સાધન જે પરા વાચા, તે તો પ્રાણી માત્રને પ્રાપ્ત છે. અને તે ઉક્ત ત્રણ સ્વરો તથા તે સ્વર મિશ્રિત વ્યંજનો માર્કિત પ્રાણી માત્ર પોતપોતાના વિચારને પ્રકાશ આપવા સમર્થ છે. પરંતુ તે પ્રકાશ ઓફે તેટલો સ્પષ્ટ હોતો નથી. સ્પષ્ટ જ્ઞાનને માટે સ્થાનભેદાનુસાર ઉચ્ચારની અપેક્ષા રહે છે. અને ઉચ્ચારની તે શક્તિ મનુષ્યનેજ પ્રાપ્ત છે એ શક્તિ, જેમ જેમ માણસની સંખ્યામાં અને દેશકાલવચ્ચિન્ત્રમાં વૃદ્ધિ થતી ગઈ, તેમ તેમ તે વિકાસ પામતી ગઈ.

હાલ જે ભાષાઓ વપરાય છે, અથવા જાણ-
 વામાં આવી છે, તેઓમાં સંસ્કૃત ભાષા સર્વથી પ્રથમ
 રચાઈ સ્થાપિત થઈ છે. તેથી તે ભાષામાં જે જે
 વાતોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તે પણ પ્રથમ
 દર્શનીય, જૂની અને પ્રથમ પ્રાપ્ત થઈ માનવામાં
 આવે છે. અગરજો હાલ પણ આ સંસ્કૃત ભાષા
 યાતચિતમાં વિદ્વાનો વાપરે છે, તે માર્ફતે શાસ્ત્રીય
 વિષયો લખે છે, અને વાદવિવાદ ચલાવે છે; તેથી
 કેટલેક પ્રસંગે નવી વાતો પણ સંસ્કૃત ભાષાના
 લેખોમાં મળી આવે છે, એ સ્વરૂપ; તથાપિ લેખોની
 ભાષાની ઢબ, વિચારોનું અલૌકિકપણું, અને
 તેમની સંકલ્પનાની છટા, વગેરે ભાષાનાં ઉષ-
 લક્ષણોની નિરીક્ષા કરતાં, જે વાતો જૂની છે એમ
 સિદ્ધ થાય છે, તે વાતો કોઈ પણ અન્ય દેશનાં

जूनां पुस्तकोमांथी प्राप्त थती नथी. माटे जूनां पुस्तको संस्कृत भाषामां पहेलां रचायां एम मानवानुं कारण मळे छे.

मनुष्यसृष्टिना प्रारंभकाले वयोवृद्धनुं एटलुं बधुं मान हतुं के ते जे कांइ कहे ते जाणवा लायक छे, एम तरुणो मानीने, तथा ते जाणवा लायकज नीवडतुं तेथी, तेवी कहेली वातो जाणवा लायक एम मानीने ते बधी वातोने वेदां ए नाम आप्युं.

वळी ते वखतनी प्रजा एटली बंधी सत्यशीळ हती, के कोइ पण शखस सत्यथी विरुद्ध बोले छे, एवी कल्पना पण कोइने थती नहीं. तेथी जे कोइ वात ते काळे कोइ पण मार्गे सांभळवामां आव-
ती ते वातनी उत्पात्तिनी शोध कर्या वगर, तथा ते वातनी कसोटी सरखी काढ्या वगर, ते खरी

છે એમ ગૃહણ કરીને અથવા તે વાત સાંભળેલી છે,
એમ કહીને તે માની લેવામાં આવતી. તેથી તે વા-
તોને શ્રુતિ એ નામ પ્રાપ્ત થયું.

આવી રીતે શ્રુતિ નામની વિદ્યા અથવા સાંભ-
ળેલી વાતોનો સમુદાય એ વેદ અગર શ્રુતિ રૂપે
સ્થાપિત થયા પછી તે સંભારી રાખવા માટે ગોંધી
રાખીને તે બધી વાતો કંઠાગ્રે રાખવામાં આવતી,
તે વાતો પણ વેદ નામથી ઓળખવામાં આવી. પછી
કાળાંતરે જ્યારે લેખવાનો હુન્નર પ્રાપ્ત થયો, ત્યારે
વર્ણોચ્ચારાનુસાર સૂચક ચિન્હો ઠરાવીને તે તે અ-
ક્ષર રૂપે નિર્માણ થયા. અને તે વાતોએ લેખનું રૂપ
ધારણ કર્યું.

ઉપર જણાવ્યું તે રીતે ઉત્પન્ન થયેલી વેદ
વિદ્યાનાં તત્ત્વો શરૂવાતમાં ઓતપ્રોત એકઠાં થઈ

રહ્યાં હતાં. કાઠાન્તરે જૂદાજૂદા રુષિઓએ ભિન્ન ભિન્ન ધોરણે તે વિદ્યાનું વિભાગિકરણ કરીને મળવા મળાવવાની તથા સમજવાની સરઘતા માટે તેની વ્યવસ્થાઓ કરી. તેમાં મુખ્ય મંત્ર ભાગની અંદર પ્રાર્થના, આજ્ઞા, અશિર્વાદ, કૃતાર્થત્વના ઉદ્ગાર, ઇત્યાદિક વિશયોનો વિવિધ રૂપે સમાસ કરવામાં આવ્યો; આ મંત્રોનો ઉપયોગ અને પ્રયોગ તથા તેના પ્રસંગો સ્મરણનાર વિદ્યાનો જેમાં દર્શાવ્યાં છે, તે ભાગનું નામ બ્રહ્મણ પડ્યું. તે ઉપરાંત તે બન્ને પ્રકારના વિષયોનો કેટલાક અરણ્યવાસી રુષિઓએ સંગ્રહ કર્યો, તેનું નામ આરણ્યક પડ્યું. અર્થાત્ મંત્ર, બ્રાહ્મણ, અને આરણ્યક એ ત્રણે ગ્રંથોનો સમાસ વેદમાં થાય છે. તે ઉપરાંત જ્યોતિષ, શિલ્પ, વૈદ્યક વિદ્યા, ધનુર્વિદ્યા, ઇતિહાસો, ઇત્યાદિક સાં-

સારિક વિષયોનું વિવેચન પણ તે ગ્રંથોમાં મળી આવે છે.

આ ગ્રંથોના સદરહુ ભાગોમાં છૂટક છૂટક બ્રહ્મવિદ્યાનો પણ સમાસ કરવામાં આવેલો; તે ચાઢી કાઢાને જે લેખો સ્થાપિત કરવામાં આવ્યા તે ઉપનિષદ નામથી ઓઢાયા છે; તે ઉપનિષદો પૈકાં આ એક ટુંકામાં અતિ બોધકારક ઉપનિષદ છે.

આ ઉપનિષદનું ભાષ્ય શ્રીમન્ આચાર્ય મહારાજે કર્યું છે તથા અનેક પંડીતોએ તેની ટીકાઓ પણ કરી છે. અને તે બધી પરિચ્છિન્ન કાળાનુસાર તથા પ્રત્યેક ગ્રંથકારોની સમજણ મુજબ અર્થ પ્રદર્શિત કરે છે. અને તે મુજબ બોધ મારા વિદ્વાન મહાત્મા ગુરુના અનુગ્રહથી મને પ્રાપ્ત થયો; તે બોધ મારી સમજણ જે, સાંમ્પ્રતકાળના પ્રવાહાનુરૂપ પાપ્ત

છે તેને અનુસરતો ગૃહણ થઈ શક્યો છે એ વાત
 સ્વભાવિક છે. અને તે ગૃહણ થયેલો અર્થ
 વિદ્વાનમંડલ તથા મહાત્મા જનોના ચરણે હું ધરું
 છું અને તેના અવલોકનપૂર્વક જો રાગદ્વેષની અ-
 સરનો અભાવની દૃષ્ટિગોચર થયેલો માસશે તો હું
 કૃતાર્થ થયો એમ સમજીશ.

વીસનગર.

શ્રાવણ શુદ્ધિ ૧ બુધ.

સંવત ૧૯૬૭

સ્વામી ક્રાળાશ્રમ.

ईशावास्योपनिषत्.

गुजराती टीका सहित.

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्ण
मुदच्यते ॥ पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्ण-
मेवाऽवशिष्यते ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः

मंत्र. ॥ १ ॥

ईशा वास्यमिदं सर्वं यत्किंच ज-
गत्यां जगत् ॥ तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा
मा गृधः कस्य स्विद्धनम् ॥ १ ॥

(૨૬)

પદચ્છેદઃ

ईशा-वास्यं-इदं-सर्वं-यत्किंच-जगत्यां-
जगत् ॥ तेन-त्यक्तेन-भुंजीथा-मा-गृधः-
कस्य स्वित्-धनं

પદાર્થઃ

પરમેશ્વરે-વ્યાપેલું-આ-સઘલું-જે કાંઈ-
પૃથ્વિને વિષે-વિદ્યમાન છે-તેના-ત્યાગવદે-
તું ભોગવ-નહી-ઈચ્છા રાખતો-કોઈના પળ-
ધનની.

ત્રાંત્રાર્થ.

પરમેશ્વરે વ્યાપેલું જે કાંઈ આ પૃથ્વિને વિષે
વિદ્યમાન છે, તેનો ત્યાગ કરીને તું (તેને) ભોગવ.
અને કોઈના પળ ધનની ઈચ્છા કરતો માં.

(૨૭)

ટીકા.

પણ શબ્દવડે બીજા કોઈના ધનની સાથે પોતાના ધનનો એ સમાસ થાય છે. એટલે જેમ બીજા કોઈના ધનની ઇચ્છાનો નિષેધ કર્યો છે, તેમ પોતાના ધનની, પણ ઇચ્છા કરવાનો નિષેધ છે. તાત્પર્ય એ કે જે ધન પ્રાપ્ત થયું છે, તેની ઇચ્છા તો ઘટે નહીં; પરંતુ તે ધનના રક્ષણાર્થે એટલી બધી કાઠજી અને પ્રયત્ન કરવો પડે કે તેથી આત્મચિંતનાદિક અધ્યાત્મિક અથવા સર્વાત્મિક સાધનોમાં ન્યુનતા પ્રાપ્ત થાય, અને સ્વાર્થશ્રાવણત્વની વૃદ્ધિ થાય, તો તે ધન પારકું ગણીને તે પરથી પોતાની પ્રીતિજ ઉઠાવી લેવી જોઈએ.

ઉપર સંસારનો ત્યાગ કરીને તે ભોગવવાનું સૂચન કર્યું છે, એ ઉપરથી વાદી પક્ષને એવી શંકા

ઉપજે કે ભોગ્ય વસ્તુના સાન્નિધ્ય વગર તેનો ભોગ
 લેવો બને નહીં. સબબ એકના એક સંસારનો ભોગ
 અને ત્યાગ એ બેઝુ એકજ વચ્ચે કરવા બને નહીં.
 તેનું સમાધાન એ છે કે પહેલું તો જે “ ત્યાગ ”
 શબ્દ વર્તમાન છે, તે સંસારનો ત્યાગ નથી, પણ
 સંસારની ઇચ્છાનો ત્યાગ ફરમાવેલો છે; અને બીજું
 સંસારની વસ્તુ ભોગવ્યા પછી, તેનો ઉપરામ થઈથી
 તેનો ત્યાગ કરવાનો ભાવ રહેલો છે. માટે જ્યાં
 સુધી એવી ઉપરતિ થઈ ન હોય ત્યાં સુધી મુમુક્ષુ
 શું કરવું તે બીજા મંત્રમાં દર્શાવ્યું છે.

મંત્ર. ૨

કુર્વન્ને વેહ કર્માણિ જિજીવિષેચ્છ
 તઃ સમાઃ ॥ એવં ત્વયિ નાન્યથેતોઽ
 સ્તિ ન કર્મ લિપ્યતે નરે ॥ ૨ ॥

(२९)

पदच्छेदः

कुर्वन्-एव-इह-कर्मणि-जिजीविषेत्-शत-
समाः एवं-त्वयि-न-अन्यथा-इति-अस्ति-न-
कर्म-लिप्यते-नरे-

पदार्थः

करे जवां-ज-आ लोकमां-कर्मो-जो जी-
ववानी इच्छा राखे-सो-वरस सुधी-ए प्र-
माणे-तारे-नथी-बीजी रीते-ए प्रमाणे-छे-
नहीं-कर्म-बाध करे छे-माणसने.

मंत्रार्थ.

जो तुं सो वरस सुधी जीववानी इच्छा राखे
तो *कर्मो करे जवां जोइए. ए प्रमाणे तारे माटे

---

* अग्निहोत्रादिक शुभ कर्मो.

(३०)

आ लोकमां तो छे बीजी रीते नथी. एम करवाथी
माणसने कर्म बंधनकारक थतां नथी.

टीका.

इंद्रिय भोगथी मनने लागतुं सुख, तथा ते
भोगनी अप्राप्ति अथवा विसर्जनथी मनने लागेला
दुःखनी निवृत्तिथी मानवामां आवतुं सुख, ए बं-
नेनी इच्छा जे पुरुषने ते जीवे त्यां सुधो उपराम
पामे नहीं, तेवा पुरुषने माटे ती आ संसारमां शुभ
कर्मो तेणे यावज्जीव करे जवां जोइए. अनिष्ट
कर्मोना बंधननुं निवारण बीजी रीते थतुं नथी.

मंत्र ॥ ३ ॥

असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तम-
साऽवृताः । तास्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति
ये के चाऽऽत्महनो जनाः ॥ ३ ॥

(૩૧)

પદચ્છેદ.

અસુર્યા-નામ-તે-લોકાઃ-અંધેન-તમસા-આ-
વૃતાઃ તાન્-તે-પ્રેત્ય-અભિગચ્છન્તિ-યે-કે-ચ-
આત્મહનાઃ જનાઃ

પદાર્થઃ

અસુર-સ્વીજની અડક-તે લોકો-અંધા-
પાને લીધે-અજ્ઞાનવડે-ઘેરાઈ રહેલા-તેમને-
તેઓ-મરણ પામ્યા પછી-જઈ મળે છે-જેઓ-
કોળ-અને-આત્મહત્યારા-માણસો.

મંત્રાર્થ.

તે લોકો + અંધાપાને લીધે અજ્ઞાનવડે

+ આ ઠેકાણે અંધાપો જે આંખનો વિષય છે

તે ઉપરથી પાંચે જ્ઞાનેન્દ્રિયોત્તા વિષયો સમજી લેવા.

ઘેરાણા હોવાથી 'અસુરની ખીજવાઝું', નામ મેઢવે છે અને તેઓ મરણ પામ્યા પછી તેવાઓનેજ જડ મળે છે. કોણ? જેઓ આત્મહત્યારા માણસો છે તે.

ટીકા.

આગલા મંત્રમાં દર્શાવ્યું તેવા કર્મકાન્ડમાં ગરક રહેલા કર્મજડ લોકો પોતાનાં ચર્મ ચક્ષુવડે સૂક્ષ્મ વસ્તુઓ જાણવાને અશક્ત હોવાથી, છેકજ અજ્ઞાન અવસ્થામાં પડી રહે છે; પ્રત્યક્ષ પ્રમાણવાદ એજ એકલો સિદ્ધાન્તનું સાધન છે, એમ ગણીને અનુમાનાદિક સાધનોના અંગિકાર પ્રત્યે તેઓ શંકાશીલ રહે છે; અને પરિણામે ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય સુખોર્ના કામનાના વધારાથી આ લોકનાં ચક્રવર્તિ રાજાના સુખ ભોગથી પણ ન ધરાતાં, સ્વર્ગાદિક પરલોકનું તેવું સુખ પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયત્નોમાં જે-

મની દૃષ્ટિ કર્મથી આગળ વધવા પામતી નથી;
 એવી કે જે જે ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય સુખનો ભોગ લેવામાં
 આવે છે, તે સઘળા ભોગોના વર્તમાનકાળમાં કોઈ
 કોઈ પ્રકારનાં દુઃખનો ભાવ રહેલો હોય છે; એટ-
 લુંજ નહીં પણ તે તે ભોગની પ્રાપ્તિના સા-
 ધનકાળમાં, તેમજ તે ભોગના અંતકાળે તથા
 વિયોગકાળે પણ દુઃખની ઉત્પત્તિ અવશ્યે થાય છે;
 તેની પ્રતિતિ તેમને ક્ષણે ક્ષણે થાય છે; તે છતાં
 અધ્યાત્મ શાસ્ત્રનો અનાદર કરીને, બ્રહ્મવિદ્યાને
 હશી કાઢીને, અને આત્મપરિપૂર્ણતારુઢ બનીને,
 કૂવામાંમા દેડકાની પેઠે વિષયસુખની લાલસા
 તેઓ ઉત્તરોત્તર વધારતા જાય છે. અને સ્વર્ગની
 પ્રાપ્તિની લાલચથી મોહિત થઈને, ત્યાંનાં સુખો
 તેમની ચર્મચક્ષુ દૃષ્ટિએ પડતાં નથી, તો પણ

કર્મકાન્ડનાં પુસ્તકોમાં આપેલાં રીચક વાક્યો ઉપર માત્ર આધાર રાખીને, તથા તેમના અધુરા અર્થ ઉપરજ આસ્થા રાખીને પોતાને કૃતાર્થ માને છે; પરંતુ તેજ વાક્યોનો સંપૂર્ણ બોધ પ્રાપ્ત કરવાની આવશ્યકતા તેમના લેખવામાં આવતી નથી; ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્ય લોકે વિશન્તિ ઇત્યાદિ ક-વાક્યોવડે સ્વર્ગાદિક લોકનું સુખ પળ તેજ પુસ્તકોમાં ઉતરતું દર્શાવ્યું છે; તે વચનો પ્રત્યે તેઓ પોતાના કાન બંધ રાખે છે; અને આત્મજ્ઞાનનાં સૂક્ષ્મ તત્વો પ્રાપ્ત છતાં, તેનો તિરસ્કાર કરી આત્માની ઓઢાણ અથવા યથાર્થ સમજના તેઓ વેપરવા રહે છે; એવા લોકોજ અસુર કહેવાય છે. અને આત્મજ્ઞાનનો તેઓ નિરોધ કરે છે; અથવા પ્રાપ્ત થતાં તેને અટકાવી રાખે છે, તેથી તેઓ

(૩૫)

આત્મહત્યારા ગણાય છે. એ પ્રકારના જનો જ્યારે મરણથી અથવા બીજી રીતે, આ લોકથી અથવા આ સંસારથી છૂટા પડે ત્યારે કાંતો તેવાજ લોકમાં ફરી જન્મ પામે છે, અથવા આની આ દેહે, તેવાજ લોકોના પરિચયમાં જઈ પડે છે.

મંત્ર ॥ ૪ ॥

अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनद्देवा
आप्नुवन्पूर्वमर्षत् । तद्भावतोऽन्यान-
त्येति तिष्ठत्तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति
॥ ४ ॥

પદચ્છેદઃ

अनेजत्-एकं-मनसः जवीयः-न-एनत्
देवाः-आप्नुवन्-पूर्व-अर्षत्-तत्-धावत्-अ-

(૩૬)

ન્યાન્-અત્ય-ઇતિ-તિષ્ઠત્ તસ્મિન્-આપ:-
માતરિશ્વા-દધાતિ

પદાર્થ:

અકમ્પ-એકલો-મનથી-અધિક વેગવાન-
નથી-એને-દેવો-પામે છે-પહેલાંથી-ગયલો-
તે-દોડતો-બીજાને-ઓઝંગીને-એવી-રીતે-
ઘડો થાય છે-તેનાવિષે-કર્મોને-વાયુ-ધા-
રણ કરે છે.

મંત્રાર્થ.

તે એકલો અકમ્પ છતાં મન કરતાં અધિક
વેગવાન છે; તેથી પહેલાં ગયલો (માસિને) તેને
દેવો પોહોચી શકતા નથી. દોડતાં દોડતાં તે
બીજાને ઓઝંગીને એ પ્રમાણે ડહો રહે છે. તેના
વિષે વાયુ કર્મોના વિભાગ કરે છે.

(૩૭)

ટીકા.

બ્રહ્મભાવે સર્વે એકજ પરમાત્મા હોવાથી તે મનવાણીથી અગોચર અક્રીય છે, તથાપિ પાંચેકર-
ણાદિ વિભાગ દ્રષ્ટિએ જડ અને ચૈતન્ય તત્વોનો વિચાર કરતાં, ચૈતન્ય તત્વ હમેશાં અવ્યય રૂપે એક અખંડ રહે છે. અને જડ તત્વના રંગ, રૂપ, વિભાગ બંધાઈને, અનેકધા તેનાં દર્શન થાય છે તે દર્શનના દૃઢ અધ્યાસના યોગે અહંભાવ પ્રગટ થવાથી, પરિણામે સગુણ તથા નિર્ગુણ એવી બે પ્રકારની આસ્થા તથા ઉપાસના પ્રવર્તે છે. તે માટે આગળ મંત્ર ૧-૧૦-૧૧-૧૨-૧૩-૧૪ એ ૬ મંત્રથી નિરૂપણ કરવામાં આવશે.

મંત્ર ॥ ૫ ॥

તદેજતિ તન્નૈજતિ તદૂરે તદ્વન્તિકે ।

(૩૮)

તદન્તરસ્ય સર્વસ્ય તદુ સર્વસ્યાસ્ય
બાહ્યતઃ ॥

પદચ્છેદઃ

તત્-એજતિ-તત્-ન-એજતિ-તત્-દૂરે-તત્-
ઉ-અન્તિકે-તત્-અન્તરસ્ય-સર્વસ્ય-તત્-ઉ-સ
ર્વસ્ય-અસ્ય-બાહ્યતઃ

પદાર્થઃ

તે-કમ્પે છે-તે-નથી-કમ્પતો-તે-વેગઠે-
થી-તે-કેવળ-પાસેથી-તે-અન્તરમાં-સર્વના-
તે-બળી-સર્વની-આની-બહારથી.

મંત્રાર્થ.

તે સર્વના અન્તરમાં છેકજ પાસે હોવાથી તે
અકમ્પ છે, અને તે આ સર્વની બહાર વેગઠો હો-
વાથી તે કમ્પાયમાન છે.

(૩૯)

ટીકા.

આત્મતત્ત્વ સર્વ વ્યાપક હોવાથી તથા મૂત-
માત્રના હૃદયને વિષે વર્તમાન હોવાથી, તે પ્રત્યેક
જીવની છેકજ પાસે છે; એટલે જીવાત્માની સાથે
અભેદ છે. અર્થાત આત્મતત્ત્વના ત્રિભુત્વને લીધે
પ્રત્યેક સ્થાને અને પ્રત્યેક ત્રિંદુએ વર્તમાન છે; તથાપિ
તેની પ્રતિતીનું સ્થાન અંતઃકરણાવચ્છિન્ન હૃદય
છે, માટે તેને હૃદયને વિષે કહ્યો છે. તથા તે
પોતે અક્રીય છે, તેથી તે ત્યાં સ્થાણું રૂપે સ્થિર ર-
હેલો છે; એમ વિદ્વાનો તો સારી પેઠે સમજે છે.
પણ પોતાનાજ હૃદયની નિરીક્ષા નહીં કરતાં બાહ્ય
સૃષ્ટિ જે જડ છતાં આત્મતત્ત્વના સાન્નિધ્ય યોગે
ચેષ્ટા કરી રહી છે, તેનુંજ માત્ર જેઓ અવલોકન
કરે છે, તેઓને તે (આત્મા) ઘણો વેગલો એટલે

(૪૦)

તેમની સમજ શક્તિની બહાર—સમજશક્તિને અ-
ગ્રાહ્ય લાગે છે; તથા તે જડ તત્વની 'ચેષ્ટા' તે
આત્માની ચેષ્ટા છે, એમ તેઓ માની લે છે.

મંત્ર ॥ ૬ ॥

યસ્તુ સર્વાણિ ભૂતાન્યાત્મન્યેવાનુપશ્ય
તિ । સર્વ ભૂતેષુચાઽઽત્માનં તતો ન
વિજુગુપ્સતે ॥ ૬ ॥ "

પદચ્છેદઃ

યઃ—તુ-સર્વાણિ-ભૂતાનિ-આત્મનિ-એવ-અ-
નુપશ્યતિ । સર્વ-ભૂતેષુ-ચ-આત્માનં-તતઃ-ન-
વિજુગુપ્સતે ॥

પદાર્થઃ

જે-પણ-સર્વ-ભૂતોને-આત્મતત્વને વિષે-

(૪૧)

જ-જૂવે છે-સર્વ-ભૂતોને વિષે-અને-આત્માને-
તેથી-નથી નિંદા કરતો.

મંત્રાર્થ.

જે પુરુષ સઘળાં ભૂતોને પળ આત્માને વિષે
જૂવે છે; અને સર્વ ભૂતોને વિષે આત્માને જૂવે છે;
તેથી તે (કોઈની) નિંદા કરતો નથી.

● ટીકા.

આ ઠેકાણે જોવું એટલે અનુભવથી જાણવું,
એમ થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે સચરાચર જગત
આત્મામાંથી ઉત્પન્ન થયું છે, તથા તેની સાથે અનુ-
સ્યુત રહેલું છે. અને જ્યારે જ્યારે જગતની કોઈ પણ
વાત અથવા વસ્તુ લક્ષ્યપર આવે, ત્યારે ત્યારે તરતજ
તે વાત અથવા વસ્તુ આત્માનાજ સાન્નિધ્યથી પ્ર-
તિત થયેલી જડ વસ્તુ હોવાથી, તે આત્માનુંજ દ-

ર્શન દેછે; એમ જે પુરુષના સમજવામાં આવે તે
 પુરુષ તે વસ્તુની માફક પોતોન એક વ્યક્તિ સ-
 મજીને એમ પણ સમજે, કે પ્રત્યેક વ્યક્તિ પોતાની
 પ્રકૃતિના સ્વભાવને અનુસરીને પોત પોતાનો વ્યાપાર
 અને ક્રિયા કરે જાય છે; અને અગર જો તેનો
 વ્યાપાર તથા ક્રિયા વિવિધ રૂપ ધારણ કરે છે;
 તથાપિ વ્યક્તિ માત્રની ક્રિયા અને વ્યાપાર સમષ્ટિ
 રૂપે એકજ આત્મતત્વના સાન્નિધ્યથી ઉદ્ધોધિત
 થયેલી છે, અને પરમતત્વના એકજ અવસાને—
 ઉન્નતિ માર્ગ પ્રત્યે તે વ્યાપાર અને ક્રિયાનો પ્રવાહ
 વલણ પામેલો છે; તેમજ હું પણ તે વ્યક્તિઓ પૈકી
 એક વ્યક્તિ છું; માટે જે અવસાન પ્રત્યે હું માર્ગ
 કરું છું, તેજ અવસાને પોહોચવાના માર્ગો તે
 બધી વ્યક્તિઓ સ્વહણ કરે છે; માટે તે તે માર્ગો

पण माराज मार्गो छे; अने एवी समजणं थएथी
 कोईनी पण निंदा करवानुं—बीजानी समजमां दो-
 षारोपण करीने, तेमने हलका पाडवाने तेनुं मन
 प्रवृत्त थशे नहीं. परंतु जे जे मार्गोना प्रवास
 वधारे कष्टजनक अथवा दीर्घकाळक्षेपनने पात्र
 लागे तेमनी अंदर रहेली दुर्घटना विचारपूर्वक
 कमी करवाने ते प्रवृत्त थशे.

मंत्र ॥ ७ ॥

यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजा-
 नातः ॥ तत्र को मोहः कः शोक
 एक त्वमनुपश्यतः ॥ ७ ॥

पदच्छेदः

यस्मिन्-सर्वाणि-भूतानि-आत्मा-एव-अ-

(૪૪)

ભૂત-વિજાનત:- । તત્ર-ક:-મોહ: ક:-શોક:-
એકત્વમ્-અનુપશ્યત: ॥

પદાર્થ:

જેનાવિષે-સર્વ-ભૂતો-આત્મા-જ-થઈ રહ્યાં
છે-વિદ્વાનને-ત્યાં-ક્યાં-મોહ-ક્યાં-શોક-એક-
પણું-જોનારને.

મંત્રાર્થ. ।

વિદ્વાન પુરુષને મન જે કાળે ભૂત માત્ર આ-
ત્માજ થઈ રહેલાં હોય છે, તે કાળે એવા અદ્વૈત-
ભાવિ પુરુષના મનમાં મોહ ક્યાં રહે અથવા શોક
ક્યાં વસે.

ટીકા.

શોક મોહાદિક વૃત્તિઓમાં શોક મોહના
વિષય, તથા તેમના કર્તા ભોક્તા, અથવા શોક

करनार अने मोह भोगवनार जूदा जूदा होय छे.
 ते बन्ने पक्षनो एकज आत्मां समास थएछो
 जोनार विद्वान माणसेने शोक के मोह उपजतो
 नथी. केमके ते समजे छे के इष्ट वस्तुनो वियोग,
 अथवा तेनी प्राप्तिनी न्युनता, ए शोकनुं कारण
 छे; अने वस्तुने यथार्थ जोवानी न्युनता ए मोहनं
 कारण छे; ते प्राप्ताप्राप्त वस्तु, अथवा दृष्टिगोचर
 थएली वस्तु ए सर्व एकज ब्रह्म छे, एम तेने य-
 थार्थ जणायाथी ते ते वस्तुओने लीधे तेने नथी
 थतो शोक के नथी थतो मोह.

मंत्र ॥ ८ ॥

स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्त्राविर-
 ५ शुद्धमपापविद्धम् । कविर्मनीषी प-

(४६)

रिभूः स्वयंभूर्याथातथ्यतोऽर्थान्व्यदधा
च्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥ ८ ॥

प्रदच्छेदः

सः-पर्यगात्-शुक्रम्--अकायम्-अणवम्-
अस्त्राविरम्-शुद्धम्-अपापविद्धम्-कविः-मनी-
षी-परिभूः-स्वयंभूः-याथातथ्यतः-अर्थान्-
व्यदधात्-शाश्वतीभ्यः-समाभ्यः

पदार्थः

ते-चोमेरथी-प्रकाशस्वरूप-अशरीरी-नाश
रहित-नाडीरहित-निर्मल-पुण्य पापरहित-सर्व
वस्तुने जोनार-सर्वज्ञ-सर्वेश्वर-स्वयंप्रकाश-
यथा घटितकर्मफल आपतो हवो-नित्य-
घणा वरसोथी.

(૪૭)

મંત્રાર્થઃ

તે સઘઠી મેરથી પ્રકાશ સ્વરૂપ, અશરીરી,
નાશ રહિત, નાડી રહિત, પુણ્ય પાપ રહિત, સર્વજ્ઞ,
સર્વેશ્વર, સ્વયં પ્રકાશ, એવો આત્મા હમેશાં ઘણા
કાઠથી કર્મનાં યથાઘટિત ફઠ આપે જાય છે.

ટીકા.

ભાષ્ય વગરે પુસ્તકોમાં આ પ્રકાશ સ્વરૂપને
ત્રિજઠીની ઉપમાથી ઓઠઠખવામાં આવે છે. પણ
ત્રિજઠી એ એક તત્ત્વ હોવાથી જડ, અને તેજનો
બોધ કરે છે. પરંતુ રાત્રિને વિષે અજવાઠાનો અભાવ
છતાં આત્માનો ભાવ તો હોય છેજ. અને તે કા-
ઠનું પણ જ્ઞાન એજ આત્માનો પ્રકાશ સમજવાનો
છે તાત્પર્ય એ કે સૂર્ય, વિદ્યુત વગરેમાંથી જે પ્રકાશ
નીકળે છે, તે એવો તો ચઠકાટવાઠો હોય છે

કે તેથી તે તે પ્રકાશસ્થાનનું ચોકસ પરિમાણ
 ચર્મચક્ષુઘટે ધારી શકાતું નથી. તેવીજ રીતે આ-
 ત્મતત્ત્વના આવીર્ભાવથી જ્ઞાન મારફતે પણ તેનું
 (આત્માનું) માપ કે અટકલ થઈ શકતી નથી.
 માટે તેને વિદ્યુતની ઉપમા તે તે ગ્રંથોમાં આપવા-
 માં આવી છે.

અશરીરી, નાડી રહિત, પુણ્ય પાપ રહિત,
 इत्यादिक विशेषणો વડે સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, કારણ
 શરીરો આત્માથી અલગાં છે, એવો બોધ આ મંત્રમાં
 કરવામાં આવ્યો છે.

આત્મા અક્રિય હોવા છતાં તેને કલ આપનાર
 ઘર્ણવ્યો છે; તે ઇટલા માટે કે જેમ વરાલયંત્રમાં
 રાક્ષસિ કામ કરવાની શક્તિ છે સ્વરી, તથાપિ તે
 શક્તિને વરાલનું ઉદ્બોધન મઢ્યા વગર તે યંત્ર

(૪૯)

કાંઈ પળ કામ કરવાને અસમર્થ છે; તેમજ જડ પ્રકૃતિ જે કાંઈ કર્મ કરે છે, તેં ચોક્કસ નિયમોને અવલંબીને ચોક્કસ ફળ ઉપજાવે છે. આથી એક મહાન નિયમ સ્થાપિત થાય છે, તે એ કે મનુષ્ય જે કર્મ કરે છે, તેનું ફળ પ્રકૃતિ તેજ કર્મોનુકૂળ ઉપજાવવાને સમર્થ છે; બીજી કોઈ રીતે ફળ ઉપજાવવાને, તેની જડતાને લીધે તે અશક્ત છે. અને એવી પ્રકૃતિનું શિષેષણ જોડાયાથી કર્મનું ફળ આત્મા આપે છે, એમ ગણવામાં આવ્યું છે.

મંત્ર ૯

અન્ધં તમઃ પ્રવિશન્તિ યેઽવિદ્યામુપા-
સતે । તતો ભૂય ઇવ તે તમો ય ઉ
વિદ્યાયાઽસ્તાઃ ॥ ૯ ॥

(૫૦)

પદચ્છેદઃ

અન્ધં-તમઃ-પ્રવિશન્તિ-યે-અવિદ્યામ્-ઉપા
સતે-તતઃ-ભૂય-શ્વ-તે-તમઃ-યઃ-ઉ-વિદ્યાયા
મ્ રતાઃ

પદાર્થઃ

અંધાપો-અજ્ઞાન-પેસેછે-જેઓ- અવિદ્યા-
ને-ઉપાસના કરેછે-ત્યાંથી-ફરીથી-જ-તેઓ-
અજ્ઞાનમાં-જેઓ-તો-વિદ્યાની-ચહાય છે.

મંત્રાર્થ.

જેઓ અવિદ્યાની ઉપાસના કરે છે, તેઓ અં.
ધત્વજન્ય અજ્ઞાનમાં પ્રવેશ કરેછે. અને જેઓ વિ-
દ્યાને ચહાય છે, તેઓ અજ્ઞાનથી પાછા ફરે છે.

ટીકા.

જેઓ એકલા કર્મકાન્ડપારાયણ રહે છે તેમના

સમજવામાં આત્મતત્વનું યથાર્થ જ્ઞાન આવતું નથી, તે તેમનું અજ્ઞાન છે. અને તેજ કર્મકાન્ડના મંત્રોમાં અને ક્રિયામાં આત્મતત્વનું ઉલ્લેખન સમાપ્ત હોય છે, તેનો અર્થ જાણવાનો પ્રયત્ન તેઓ કરતા નથી, અને વસ્તુ રચનાની સ્થૂલ ઉથલ-પાથલમાં, તથા મંત્રોના ઉચ્ચારમાં રોકાઈ રહીને પરિપૂર્ણ માને છે, તેથી તેમને અંધ માનેલા છે.

જે વાત પ્રસ્તુત વિષયની સાથે સંબંધ રાખતી ન હોય તેને અવિદ્યા કહે છે. જેમકે કોઈ ધનુર્વિદ્યાનો વિચાર કરતો હોય, તેને કૃષિશાસ્ત્ર અવિદ્યા છે; તેમજ જે સુથારનો ધંધો કરતો હોય તેને ઘેદકનું બહોળું જ્ઞાન અવિદ્યા છે. અને પ્રસંગાનું કૂઝ જાણવું તેનું નામ વિદ્યા છે.

આ પુસ્તક બ્રહ્મવિદ્યાના બોધનાર્થે રચાઈ

છે, માટે તેમાં વિદ્યા શબ્દનો અર્થ બ્રહ્મવિદ્યા અથવા આત્મજ્ઞાન; અને અનાત્મવાદ એ અવિદ્યા સમજવી.

મંત્રનું તાત્પર્ય એ કે જેઓ માત્ર યજ્ઞાદિક કર્મોના વિધિવિધાનમાં ઇટલા બધા નિમગ્ન રહે છે, કે તેથી આત્મતત્ત્વ શું છે, અને તેવાં કર્મોની આત્મતત્ત્વ પ્રત્યે અસર શી થાય છે, તે નથી તેઓ સમજતા કે નથી તેઓ તે સમજવાનો યત્ન કરતા. એવા લોકો કર્મ કરવામાં જે પાપાચરણ સમાયેલું છે, તેનો નિરોધ કરવાને અસમર્થ રહે છે; તેથી કર્મકાન્ડનો લાભ મેળવવાને બદલે પાપાચરણથી નીપજતી હાનીના તેઓ ભોગ થઈ પડે છે. પણ જેઓ આત્મતત્ત્વ શાસ્ત્રની (બ્રહ્મવિદ્યાની) માહિતી મેળવે છે, તેઓ યજ્ઞાદિક કર્મોં કર્યા પછી પાછા

(૫૩)

પાપાચરણની નિવૃત્તિપૂર્વક અધ્યાત્મ વિચારે આચ-
રણ કરે છે; અને તેથી તેઓ સુખી થાય છે.

મંત્ર ॥ ૧૦ ॥

અન્યદેવાહુર્વિદ્યયાઽન્યદાહુરવિદ્યયા ॥
ઇતિ શુશ્રુમ ધીરાણાં યે નસ્તદ્વિચ ચ-
ક્ષિરે ॥ ૧૦ ॥

પદચ્છેદઃ

અન્યત્-એ-વ-આહુઃ-વિદ્યયા-અન્યત્-આ-
હુઃ -અવિદ્યયા-ઇતિ-શુશ્રુમ-ધીરાણાં-યે-નઃ-
તત્-વિચચક્ષિરે-

પદાર્થ

જૂઠું-જ કહેછે- વિદ્યાનું-જૂઠું-કહેછે-અ-
વિદ્યાનું- એપ્રમાણે-અમે-સાંભળ્યું છે-ડાહ્યા

(૫૪)

પુરુષોને-જેમણે- અમને- તેનું-વ્યાખ્યાન
કરી સંભળાવ્યું.

મંત્રાર્થ.

જેમણે અમને તેનું વ્યાખ્યાન કરી સંભળાવ્યું
તે ડાહ્યા પુરુષોને એમ કહેતાં અમે સાંભળ્યું છે
કે વિદ્યાનું ફળ જૂદું છે, અને અવિદ્યાનું ફળ
જૂદું છે.

ટીકા.

આ મંત્રની અંદર શાબ્દપ્રમાણ અથવા શાસ્ત્ર-
પ્રમાણનો બોધ સમાવેલો છે.

બ્રહ્મવિદ્યાર્થી નિપજતું ફળ અને કર્મમાર્મથી
નિપજતું ફળ એ બે જૂદાં હોય છે, એમ જે શાસ્ત્રમાં
અથવા ઉપદેશકોએ જણાવ્યું છે, તેમના નામના
અભાવે તે વક્ત્રો ઇચ્છાં પુરાતની સમજવાનાં છે,

(૫૫)

કે તેમની ઉત્પત્તિ સમષ્ટિ ભાવે મનુષ્યના સ્મરણની
બહાર રહેલી છે. અને એવું ધર્મ પુસ્તક માત્ર વેદ
છે. અને વેદમાં ઉલ્લેખ વતાવ્યા પ્રમાણે બ્રહ્મવિદ્યા-
થી ઉન્નતિ માર્ગે ચઢતાં પતનનો ભય રહેતો નથી;
પરંતુ કર્મ માર્ગે પ્રયાણ કરતાં લોકાન્તરનો પ્રયાસ
રહેલો છે, ત્યાંથી પતનનો ભય દેખાઈ આવે છે.

મંત્ર ॥ ૧૧ ॥

વિદ્યાં ચાવિદ્યાં ચ યસ્તદ્વેદોભયં
સહ । અવિદ્યાયા મૃત્યું તીર્ત્વા વિદ્ય-
યાઽમૃતમશ્નુતે ॥ ૧૧ ॥

પદચ્છેદઃ

વિદ્યાં-ચ-અવિદ્યાં-ચ-યઃ-તત્-વેદ-ઉભયં

(૫૬)

સહ અવિગ્યા-મૃત્યું-તીર્ત્વા-વિગ્યા- અમૃતં-
અશ્નુતે.

પદાર્થ:

વિગ્યાને-અને- અવિગ્યાને- અને-જે-તે-
જાણે છે-બંનેને-સાથે-અવિગ્યાથી-મોતને-ત-
રીને-વિગ્યાવડે-અમરપદ-ભાગવે છે.

મંત્રાર્થ.

વિગ્યાને તથા અવિગ્યાને એકીએ જ પુરુષ સા-
થે સાથે જાણે છે, તે અવિગ્યાવડે નીપજતા મોતને
તરી જડને વિગ્યાવડે અમરપદ ભોગવે છે.

ટીકા.

આ મંત્રથી એવું સૂચન થાય છે કે જેઓ એ-
કલી બ્રહ્મવિગ્યાનો અભ્યાસ કરીને સાંસારિક વિષ-
યોના જ્ઞાન વગર આગળ વધવા ધારે છે, તેઓ

પોતાના પ્રયત્નોમાં પાર પડતા નથી. પરંતુ સાંસારિક તથા પારમાર્થિક એ બેઉ જ્ઞાન સંપાદન કરીને પછી સંસારમાં જે જે વિદ્યો આવે તેની નિવૃત્તિ કરીનેજ પારમાર્થિક હેતુ પાર પાડવાનો શ્રમ સફળ થાય છે.

આગળના ત્રણ મંત્રોવડે બ્રહ્મભાવે આત્મા અનાત્માનો વિચાર નિરૂપણ કર્યો, તે અદ્વૈત અને દ્વૈત રૂપે કરવામાં આવ્યો હતો. એમાં જડ અને ચૈતન્ય એ બેઉ તત્વો કે જેની નિર્નિરાળી ઉપાસના કરવાથી તેનાં નિર્નિરાળાં ફળ નીપજે છે, તેનું વ્યાખ્યાન તેમાં કરવામાં આવ્યું હતું. હવે તેજ તત્વો વ્યક્તિમાપન્ન થતા પહેલાં, અને વ્યક્તિભાવના આરંભમાં નિર્નિરાળી ઉપાસનાથી જે પરિણામ પ્રાપ્ત થાય છે, તેનો વિચાર ચાલે છે.

(५८)

मंत्र ॥ १२ ॥

अन्धंतमः प्रविशन्ति येऽसंभूतिमुपास-
ते । ततोभूय इव ते तमो य उ संभूत्या-
श्चरताः ॥ १२ ॥

पदच्छेदः

अन्ध-तमः-प्रविशन्ति-ये-असंभूतिम्-
उपासते । ततःभूय-इव-तमः-यः-उ-
संभूत्याम्-रताः ॥

पदार्थः

अंधापो-अज्ञानमां-पे सेछे-जेओ- अव्यऽ
कृतप्रकृतिने-उपासे छे-त्यांथी-पाछा फरी-
ने-ज-तेओ-अज्ञान-जेओ-तो हिरण्यगर्भनी
अंदर-आनंद माने छे.

(૫૯)

મંત્રાર્થ.

જેઓ અવ્યાકૃત પ્રકૃતિની ઉપાસના કરે છે તેઓ અંધત્વજન્ય અજ્ઞાનમાં પ્રવેશ કરે છે. અને જેઓ હિરણ્યગર્ભાદિક સમાષ્ટિરૂપધર આત્મામાં આનંદ માને છે, તેઓ ત્યાંથી ફરીને અજ્ઞાનમાં જઈ પડે છે.

ટીકા.

અખંડ એકરસ બ્રહ્મ વસ્તુતઃ અવિભાજ્ય છે, તેનું મનુષ્યની સમજણમાં ગૃહણ કરવા માટે કલ્પનાદ્વારા જે મહાભૂતાદિક અવયવો અને અંગોની ઉત્પત્તિ ગણવામાં આવી છે, તે ઉત્પત્તિના પ્રારંભ-કાળમાં જ્યારે જડ તત્વ સ્પષ્ટરીતે સમજવામાં આવ્યું નહોતું, ત્યારે તે અસ્પષ્ટ જડ તત્વ એટલે અવ્યાકૃત પ્રકૃતિની ઉપાસના સ્થાપિત થઈ. તે ઉપાસના જેઓ કરે છે તેમને યથાર્થ વસ્તુનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન

(૬૦)

ન હોવાથી તેઓ અંધત્વજન્ય અજ્ઞાનમાં, એવી ઉપા-
સનાદ્વારા પ્રવેશ કરે છે; અને ત્યાંથી એ પ્રકૃતિની
ચેષ્ટાને ઉદ્બોધન કરનાર આત્માને, સમષ્ટિ કારણરૂપ
હિરણ્યગર્ભાદિક દેવતા માનીને તેની ઉપાસનાથી
અભિમાદિક સિદ્ધિઓ તેમને પ્રાપ્ત થાય છે; અને
તેથી દેવતાઈ પદની પ્રાપ્તિ થાય છે, એ સ્વરૂપ; તથાપિ
તેથી કાંઈ અલંકાર સુખની પ્રાપ્તિ થતી નથી; પણ
પતનનો ભય તો રહેજ છે. ૧ અર્થાત, ધર્મતત્ત્વનું
કિંચિત જ્ઞાન મેઝવ્યા પછી પણ તેઓ અજ્ઞાનમાં
ફસાય છે.

મંત્ર ॥ ૧૩ ॥

અન્યદેવાઽઽહુઃ સંભવાદન્યદાહુર સંભ
વાત્ । ઇતિ શુશ્રુમધીરાણાં યે નસ્તદ્વિ
ચચક્ષિરે ॥ ૧૩ ॥

(६१)

पदच्छेदः

अन्यत्-एव-आहुः-संभवात्-अन्यत्-आहुः
असंभवात्-इति-शुश्रुम-धीराणाम्-ये-नः-त
त्-विचचक्षिरे.

पदार्थः

जूदुं-ज-कहे छे-कार्यबृह्मथी-जूदुं-कहे-
छे-अव्याकृत मूळ प्रकृतिथी-ए प्रमाणे-अ-
मे सांभळ्युं छे-डाह्या पुरुषोने-जेमणे-अ-
मने-ते-व्याख्यान करी संभळाव्युं.

मंत्रार्थः.

जे डाह्या पुरुषोए अमने तेनुं व्याख्यान करी
संभळाव्युं, तेमने एम कहेतां अमे सांभळ्युं छे,
के कार्य ब्रह्मनी उपासनानुं फळ जूदुं कहेवाय

છે, અને અવ્યાકૃત પ્રકૃતિની ઉપાસનાનું ફળ જૂદું કહેવાય છે.

ટીકા.

પાછળ ૧૦ મા મંત્રની ટીકામાં બતાવ્યા પ્રમાણે વેદમાં કહેલી વાતોને અંગિકાર કરતાં જડ તત્વની અવ્યાકૃત અવસ્થામાં પણ માત્ર તેજ તત્વની ઉપાસનાથી અંધત્વજન્ય અજ્ઞાનમાં ફરીથી પડી પડાય છે; ઇટલુંજ નહીં પણ સાંસારીક અને ઇન્દ્રિય ભોગવિલાસમાં ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિની લાલસા રાખીને એવો મત બાંધવામાં આવે, કે જડ પદાર્થમાં આત્માનો ભાવ અને સાન્નિધ્ય હોવાથી, તેનો જડ તત્વની ઉપાસનાથી પણ આત્માનીજ ઉપાસના થાય છે, તેથી તે માર્ગે હું યથાર્થ ઉપાસના કરું છું; તો તેથી ઉપાસનાથી કદિ અણિમાદિક સિદ્ધિઓ પરિ-

(६३)

अंत भोगविलासना सुखनी प्राप्ति थाय, तोपण
आखरे तो दुःखमां पाछा आवी पडवु पडे. माटे
शुद्ध ब्रह्मनी उपासनाज अखंड सुख आपनार छे.

मंत्र ॥ १४ ॥

संभूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभय-
सह । विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा संभूत्या
ऽमृतमश्नुते ॥ १४ ॥

पदच्छेद.

संभूतिं-च-विनाशं-च-यः-तत्-वेद-उभयं
सह-विनाशेन-मृत्युं-तीर्त्वा-असंभूत्या-अमृतं-
अश्नुते. ॥

पदार्थ.

कारण ब्रह्मने-तथा-संसारने अने-जे-ते

(૬૪)

જાણે છે-બેઝને-સાથે-સંસારવડે-મોતને-ઓ-
લંગીને-અવ્યાકૃતવડે-અમરપદ-ભોગવે છે.

મંત્રાર્થ.

કારણબ્રહ્મ, તથા સંસાર એ બેઝને સાથે રહેલાં
જે જાણે છે, તે સંસારવડે મોતને ઓલંગીને અવ્યા-
કૃતવડે દેવલોક-અમરોનો દેશ ભોગવે છે.

ટીકા

સંસારને હિરણ્યગર્ભાદિકના ભોગો માંનવામાં
આવ્યો, એટલે હિરણ્યગર્ભમાં લય થયો. તેમજ
અવ્યાકૃતમાં પ્રકૃતિનો લય થાય છે. એટલે ભક્તિ-
માર્ગે અથવા કર્મમાર્ગે ઉત્તરોત્તર લોકાન્તરે જવાય
છે; અને છવટે જ્ઞાન પામેથીજ મોક્ષપદ પ્રાપ્ત થાય
છે. કેમકે કારણથી કાર્ય જૂદું પડતું નથી. મા-
ટે સંસારરૂપી કાર્ય, હિરણ્યગર્ભ-અથવા કારણ

(६५)

ब्रह्मथी जूदुं पडतुं नथी; एम ज्यारे समजवामां
आवे, त्यारे संसारमां रहेतां छतां पापाचरण दे-
खीने तेनो निरास करवानी बुद्धि सूझे; तेना प-
रिणामे उत्तम गतिए चढाय, एटले मृत्युने तरवुं
वनी आवे. अने पछी प्रकृति एटले अव्याकृतनी
उपासना करवामां आवे, तेथी देवलोकनी प्राप्ती
थय खरी. तोपण मोक्षनी प्राप्ति तो पहेला मंत्रमां
कव्या प्रमाणे त्याग वगर थती नथी.

मंत्र ॥ १५ ॥

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मु-
खम् । तत्त्वं पूषन्न पावृणु सत्य धर्माय
दृष्टये ॥

(६६)

पदच्छेदः

हिरण्मयेन-पात्रेण-सत्यस्य-अपिहितं-
मुखम् । तत्-त्वं-सूपन-अपावृणु-सत्यधर्माय
दृष्टये ॥

पदार्थः

ज्योतिस्वरूप-पात्रवर्हे-सत्यनुं-ढंकाएलुं-
मुख (मार्ग)-ते-तुं-सूर्यनारायण-उघाड-
साचा धर्मनी दृष्टि माटे.

मंत्रार्थः.

हे सूर्यनारायण, सत्यनो मार्ग पण ज्योति-
स्वरूप पात्रथी (सूर्यबिंबथी) ढंकाएलो छे, ते
साचा धर्मनी दृष्टिए पडवा माटे तुं उघाड.

(૬૭)

ટીકા.

આ મંત્રમાં સૂર્ય વિંબમાં રહેલા દેવનું સંબોધન છે, તે ઉપરથી પરમાત્માને જ્યોતિસ્વરૂપ ગણવામાં આવ્યો છે. ધર્મ ઉપરથી ધર્મ પાઠનાર, તથા સત્ય ઉપરથી બ્રહ્મવિદ્યાનું બોધન કરવામાં આવ્યું છે.

પૂર્વ મંત્રોમાં તથા અઘ્યાત્મ શાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં હિરણ્યગર્ભ, કારણ બ્રહ્મ, સાક્ષિચેતન, આત્મા, તૈજસ, બ્રહ્મ, ગ્રાજ્ઞ, સૂત્રાત્મા, શબ્દ બ્રહ્મ, इत्या-
દિક શબ્દો વાપરવામાં આવે છે; તે બધા જૂદી જૂદી ઉપાધિમાં, અને તે તે ઉપાધિના યોગે પ્રતિત થતા એકજ અખંડ ચૈતન્ય તત્ત્વનો બોધ કરે છે. તેમ ઉપાધિ પણ માયા, પ્રકૃતિ, અવિદ્યા, इत्या-
દિક નામો વડે એકજ જડ તત્ત્વની પ્રતિતિ છતાં, તે પરમાત્માના એક દેશમાં સ્થિત માનવામાં આવે

છે. અર્થાત જડ અને ચૈતન્યનાં વિશેષણોનું ઉપ-
 લક્ષ કરતાં, એક અઘંડ એકરસ પરમાત્માનેજ
 જે તે ઉપાસના પ્રેરવામાં આવે છે. આ નિયમને અ-
 નુસરીને આ મંત્રમાં સૂર્યની પ્રાર્થના કરવામાં આવી
 છે; તેની અંદર જે જે વિશેષણોએ સૂર્યની પ્રતિતિ
 થાય છે, તે બધાં પરમાત્માથીજ પ્રાપ્ત થતાં માન-
 વામાં આવ્યાં છે. તેનું તાત્પર્ય ^{સૂ}છે કે ઉક્ત વિ-
 શેષણોમાં બોધિત થતા ગુણો તથા યત્કિંચિત જ્ઞાન
 પળ (જૂદી જૂદી ઉપાસનાથી) પ્રાપ્ત થાય શકે.
 છતાં તેનું સંપૂર્ણ અને યથાર્થ જ્ઞાન જે રસ્તે પ્રાપ્ત
 થઈ શકે તે રસ્તો પળ એ પ્રતિતિમાં આવેલું સૂર્ય
 વિંબજ દેખાડી આપે, અથવા તે વિંબમાં સ્થિત પ-
 રમાત્માજ તેની પ્રેરણા કરે, એવી પ્રાર્થના કરવામાં
 આવી છે.

(६९)

मंत्र ॥ १६ ॥

पूषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राजापत्य व्यूह
रश्मीन्समूह । तेजो यत्ते रूपं कल्याण
तमं तत्ते पश्यामि योऽसावसौ पुरुषः
सोऽहमस्मि ।

पदच्छेदः

पूषन्-एकर्षे-यम-सूर्य-प्रजापत्य-व्यूह-
रश्मीन्समूह-तेजःयत्-ते-रूपं-कल्याणतमं-
तत्-ते-पश्यामि-यः-असौ-असौ पुरुषः-सः-
अहं-अस्मि.

पदार्थः

पोषणकरनार-(एक चक्रना रथवाळो)
एक सरखी गतीमान-नियममां राखनार-

(७०)

अंगिकार करनार-ब्रह्मपुत्र-वेगळां करवां-
कीर्णोः समूह-तेज-जे-तारुं-रूप-अति
कल्याणकारी-ते-तारुं-जे-उछुं-जे-आ-आ-
पुरुष-ते-हूं-छुं.

मंत्रार्थ.

हे प्राणीमात्रनुं पोषण करनार, एक सरखी
गंतीमान, नियामक, (प्राणी) अंगिकार कर-
नार, ब्रह्माना पुत्र, कीरणोना समूदायने दूर कर.
तारुं अति कल्याणकारी जे तेज छे, ते तारुं तेज
हूं जोउछुं; (तो जग्याय छे कै) जे आ पुरुष
छे, तेज आ पुरुष हूं छुं.

टीका.

आ मंत्रनुं सात्पर्य पण पाछळ मंत्र १९ नी
टीकाम आपेला अर्थ समजवानुं छे.

(७१)

विशेषमां ए के जे परमात्मा सूर्य मंडळमां स्थित
होवाथी ते मंडळने पोताना धर्म प्रत्ये प्रेरणा प्राप्त
थाय छे, तेज परमात्मा आ प्रार्थना करनारना हृ-
दयने विषे पण विराजमान रहीने तेने प्रेरणा करे
छे, एम बोधन करवामां आव्युं छे.

मंत्र ॥ १७ ॥

वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तं श-
रीरम् । ॐ क्रतो स्मर कृतं स्मर क्रतो
स्मरकृतं स्मर ॥ १७ ॥

पदच्छेदः

वायुः-अनिलं-अमृतं-अथ-इदं-भस्मान्तं-
शरीरम्-ॐ क्रतो-स्मर-कृतं-स्मर-क्रतो-स्मर-
कृतं-स्मर.

(७२)

पदार्थः

प्राणवायु-समष्टिवायु-देवलोकने-हवे-
आने-भस्मिभूत-शरीरने-(परमात्मा) हे-
यज्ञनारायण-संभारो-करेलां कर्म-संभारो-
संकल्पात्मकदेव-संभारो-करेलांकर्म-संभारो.

मंत्रार्थः

हवे आ शरीर भस्मिभूत थवाथी प्राणवायु
समाष्टिवायुमां (मळी गयो त्यारे सूत्रात्मा) देव
लोकमां (जाय एटला माटे) हे यज्ञनारायण सं-
कल्पात्मक देव तमे करेलां कर्मो संभारो, सर्वथा
संभारो.

टीका.

केटलाक टीकाकारो मरणकाळे संभारवानां
कर्मोमां मात्र विहित कर्मो संभारवानी सूचना आ

मंत्रमां रहेली समजावे छे. परंतु अविहित कर्मो प्र-
 त्ये सर्वज्ञ परमात्मा अखाडा करे के केम ? एवी
 शंकाना समाधानमां विचारवानुं ए छै के पाछला
 मंत्रोमांन। निरुपणानुंसार मुमुक्षु अवस्थामां कर्म
 मार्ग मुजब थएला, धार्मिक संस्कारो, तथा उपा-
 सनानी अंदर रुद्रा~~दि~~षेकादि पाठ-पूजामां थएला,
 तथा ब्रह्मात्मक संस्कारो, मुमुक्षु अवस्थामां अन्य
 साधनोना संस्कारो, ए बधा इष्ट संस्कारोवडे प्राप्त
 थएला अने दृढिभूत थएला ज्ञानना योगे कोइ
 पण सांसारिक के इंद्रियग्राह्य सुखनी अपेक्षा मु-
 मुक्षुने रहे नहीं, एवा पुरुषनां कर्म अंत बखते
 तेनी पासे सीलक रहेतां नथी. माटे कर्मनुं फळ
 आपनार संकल्पात्मक यज्ञनारायण पोतानाज ध-
 र्मानुसार कोइ पण कर्मनी निरिक्षा करशे, तो

तेमने एवं कोइ कर्म मळवानुं नथी के तेनुं फल
अनिष्ट होय; एवी खातरी पामेला पुरुषनी प्रार्थना
आ मंत्रमां समाएली मानवी सयुक्तिक छे.

मंत्र ॥ १८ ॥

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वा-
नि देव वयुनानि विद्वान् । युयोध्य-
स्मज्जुहुराणामेनो भूयिष्ठां ते नम उ-
क्तिंविधेम ॥ १८ ॥

पदच्छेदः

अग्ने-नय सुपथा-राये अस्मान्-विश्वा-
नि-देव-वयुनानि-विद्वान्-॥ युयोधि-अस्मत्-
जुहुराणां-एनःभूयिष्ठां-ते-नम उक्तिं-विधेम॥

(७५)

प्रार्थः

हे अग्नि-दे रीजा-सारे मार्गे-कर्म-फळभो-
गार्थे-अमने-सर्व-हे देव-कर्मो-जाणनार-
निवारण कर-अमारां-यज्ञ कर्तारनां-पापो-
अति घणी-तने-नमृ-वाणी-अमे धारण करी-
ए छीए.

प्रार्थः

हे अग्निदेव, कर्मफळना भोगार्थे अमने सारे
रस्ते दोरी जा. सर्व कर्मना ज्ञाता हे देव अमारां
पापोनुं तुं निवारण कर. तारो यज्ञ करनारा अमे
तने वारंवार अति नमृता पूर्वक नमस्कारनी वाणी
उच्चारिए छीए.

टीका.

आ मंत्रमां कर्म फळना भोगनी याचना करी

છે. તે ભોગ સ્થૂઠ શરીરના અભાવે નથી પ્રાપ્ત થાતા કે નથી તેનો ભોગ લેવાતો. અને સ્થૂઠ શરીરની પ્રાપ્તિ, ઇટલે પુનર્જન્મ, એ આ પુસ્તક સમજ્યા પછી, યાચનાને પાત્ર, કોઈ પુરુષ ગણે, એ સંભવે નહિ. માટે ૧૭મા મંત્રની ટીકામાં ઉલ્લેખન કર્યા મુજબ પોતાનાં કર્મો જ્ઞાનાગ્નિથી દગ્ધ થઈયાં યાચક પુરુષ જાણે છે, છતાં કર્મ માર્ગ નિષ્ઠાથીજ માત્ર દોરાઈને તે આ યાચના કરે છે એમ માનવું સયુક્તિક છે.

॥ इति ॥

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्ण मुदच्यते ॥
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवाऽवशिष्यते ॥

॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

